
Dienstbaar, maar ook een tikje dominant

Vijf mannen binnen MVM 1968-1973 nader beschouwd

Anneke Ribberink

Het bracht vele pennen in beweging toen Wouter Bos in 2010 besloot om zich niet meer herkiesbaar te stellen als leider van de Partij van de Arbeid, omdat hij meer aandacht wilde geven aan zijn gezin. Voorstanders prezen hem om zijn besluit; anderen, onder wie ook feministes, wantrouwen zijn motieven. Nog steeds zijn mannen vaak omstreden, zodra het om hun feminisme gaat. Toch is er het een en ander veranderd sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen spraakmakende radicaalfeministes er vanuit gingen dat alleen vrouwen feminist konden zijn en bepaalde locaties, zoals de vrouwenhuizen, vrouwenrestaurants en vrouwencafés verboden terrein waren voor mannen. Bij Genderstudies is recentelijk meer aandacht gekomen voor de rol van mannen in vrouwenemancipatiebewegingen, mede veroorzaakt door de opkomst van *Masculinity Studies*. Het aan mannen gewijde themanummer (maart 2012) van het onderhavige tijdschrift is een exponent van deze aandacht. 'In het voorbije decennium is het besef gegroeid dat vrouwenemancipatie eigenlijk ook een mannenkwestie is', aldus Julie Carlier over deze internationale trend (Carlier, 2012, p. 1). En in het huidige feminisme bestaat een stroming, 'femanisme', die 'niet tégen, maar mét mannen' wenst te opereren (Wouters, 2008).

Een dergelijke stroming roept herinneringen op aan de beginfase van de tweede feministische golf in Nederland, toen ook met mannen werd samengewerkt, namelijk in de Aktiegroepen Man Vrouw Maatschappij (1968) en Dolle Mina (1969). En ook dat was

niet nieuw. In een recent boek van de hand van het echtpaar Henk Misset en Else Barth passeert een aantal feministische mannen uit de geschiedenis van Nederland en Scandinavië, vanaf de zestiende tot eind negentiende eeuw, de revue (Misset & Barth, 2010). Eerder vroeg de historica Karen Offen in haar omvattende studie over *European feminisms, 1700-1950* (2000) aandacht voor de mannelijke feminist. 'Surprising as it may seem, well into the twentieth century some of the most important advocates of women's emancipation have been men (though they have constituted a small minority)' (p. 21; cf. Bock, 2002). Haar definitie van feminisme, die voor mijn artikel richtinggevend is, is er dan ook een die mannen insluit:

Feminism is the name given to a comprehensive critical response to the deliberate and systematic subordination of women as a group by men as a group within a given cultural setting.(...) It follows that feminism is necessarily pro-woman. However, it does not follow that feminism must be anti-man. Neither are all women feminists nor are all feminists women. (Offen, 2000, p. 20, 21)

De definitie van Offen laat ruimte voor historische en culturele variaties in de wijze waarop het feminisme zich heeft gemanifesteerd en vermijdt een richtingstrijd over het 'juiste' feminisme.

De Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) was al onderwerp van een wetenschappelijke geschiedschrijving (Ribbe-

rink, 1998) en ook andere studies besteden aandacht aan deze organisatie (Van Zoonen, 1991; Costera Meijer, 1996). Mannelijke leden en bestuurders zijn hierbij niet overgeslagen, maar in dit artikel zal ik de rol van enkele prominente mannelijke leden van MVM nader uitdiepen. De bedoeling is meer zicht te krijgen op achtergrond en beweegredenen van mannen die zich inzetten voor een feministische zaak in een periode, eind zestiger, begin zeventiger jaren, toen de tweede golf nog van de grond moest komen. Zij waren op hun manier dus pioniers. In de geest van Offen citeer ik met instemming uit de inleiding van Mineke Bosch, Marianne Braun en Jantine Oldersma bij het bovengenoemde themanummer van dit tijdschrift dat

onze interesse in mannen in feministische bewegingen [uitgaat] naar de invulling die ze gaven aan hun denken over de positie van vrouwen en hun beweegredenen om zich in woord en daad in te zetten voor een verbetering daarvan. Die combinatie blijft van belang. De ideeën van feministische mannen worden ook in het perspectief van hun praktijk van leven en handelen gezien. (Bosch, Braun & Oldersma, 2012, 2)

Een aspect waarop ik in de conclusie van dit artikel terug kom, is de frictie tussen de dominante positie van mannen in de samenleving en de dienstbare rol die zij binnen een feministische organisatie als MVM geacht werden te spelen.

In dit artikel behandel ik er vijf uitgebreid. Deze mannen speelden allen een prominente rol in de belangrijkste jaren van MVM (1968-1973), waren invloedrijk qua ideeën en/of acties en hebben de organisatie daardoor mede vorm gegeven. Hun aantal is te klein om representativiteit te claimen voor de hele groep mannen binnen MVM. Niettemin mogen we in een aantal opzichten overeenkomsten ver-

onderstellen tussen deze kleine geselecteerde groep en de bredere groep mannen binnen MVM. Ik kom hier in de conclusie op terug. Een extra motief voor de keuze van deze vijf was de beschikbaarheid van archiefmateriaal, audiovisuele bronnen en brochures. Daarnaast heb ik ook drie van hen geïnterviewd. Voorafgaand aan hun 'portret', schets ik in vogelvlucht de houding van MVM ten opzichte van mannen in de periode 1968-1973.

MVM en de mannen

Het was in 1968 in Nederland een gedurfde stap om een organisatie op te richten die zich met vrouwenrechten en man-vrouwpatronen ging bezighouden. 'Feminisme' was geen populaire term, net zo min als dat vandaag de dag het geval is. Wel kwam er onder invloed van ontwikkelingen in de Verenigde Staten en Frankrijk in de media meer aandacht voor de ontluikende tweede feministische golf (Ribberink, 1998, p. 60, 61; Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1978, p. 50; Tijhoff, 2011, p. 27). De oprichtsters van MVM – Joke Smit en Hedy d'Ancona – en hun helpsters hadden drie overwegingen om mannen bij de organisatie te betrekken: om te beginnen waren enkele mannen al van aanvang af bij het project betrokken. Daarnaast speelde het negatieve imago van het feminisme einde jaren zestig een rol. Volgens MVM-ster van het eerste uur Lies van Doorne maakte het feit dat MVM mannen erbij betrok 'de drempel lager dan voor welke club ook' (Van Doorne, 1989; cf. Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1978, p. 51). Een derde argument ontleende de nieuwe actiegroep aan de sekseroltheorie. Deze theorie ging uit van de ongelijkheid in sekserollen, waarbij vrouwen de achtergestelde categorie vormden. Mannen en vrouwen hadden in principe gelijke kwaliteiten, maar groeiden door een verschillende socialisatie en door uiteenlopende verwachtingen ten

aanzien van hun sekse uit tot individuen die zich niet meer gedroegen conform hun eigen geaardheid, maar conform de rolverwachtingen. Ook mannen zouden zich niet prettig voelen in hun maatschappelijke rol en zouden vaak gebukt gaan onder prestatiedruk (Kool-Smit, Misset & Engelsman, 1969; Ribberink, 1998, p. 75, 110, 111, 123). De sekserol-theorie werd breed aangehangen in de beginfase van de tweede feministische golf en ook overgenomen door het 'liberal feminism', de links-liberale opvatting van het seksevraagstuk. Deze tot de Verlichting van de achttiende eeuw teruggaande stroming pleitte voor sekselijkheid. Kenmerkend voor het 'liberal feminism' in de moderne tijd was dat het zich niet keerde tegen werken in gevestigde organisaties (met mannen) en dat het niet afkerig was van politiek bedrijven op een traditionele manier, via onderhandelen en het sluiten van compromissen. Het 'liberal feminism' werd in het buitenland vertegenwoordigd door onder meer de eerste organisatie van het Amerikaanse nieuwe feminisme, de National Organisation for Women (NOW, 1966), maar had ook aanhang in Zweden (Kaplan, 1992, p. 67-73; Elgán, 2003, p. 475, 476).¹ Ook MVM had in haar begintijd een links-liberaal profiel en hanteerde de sekserol-theorie als leidend ideologisch kader.

Aanvankelijk heette de nieuwe organisatie 'Aktiegroep Vrouwen 2000', maar, omdat er ook mannen bij betrokken waren, moest er een andere naam komen die meer recht deed aan deze situatie. Op 26 oktober 1968 werd MVM opgericht.² In de oprichtingsfase waren er ruim honderd leden. Na een jaar waren dat er ongeveer achthonderd en op het hoogtepunt in 1973 circa drieduizend. Het percentage mannen schommelde tussen de elf en twintig procent. Het merendeel van de leden had een goede opleiding (Ribberink, 1998, p. 55, 56, 58, 77, 87, 272). Een groot deel van het ledenbestand bestond uit gehuwde vrouwen

met kinderen, vaak met een baan. Met name de mannen hadden vaak een vooraanstaande positie in de samenleving, op tenminste academisch niveau. Ze waren doorgaans ouder dan de vrouwen die in de late jaren zestig meestal rond de dertig jaar oud waren. In West-Europa was MVM de enige tweedegolfororganisatie met mannelijke leden (Kaplan, 1992, p. 153, 154, 163, 164). Bij het Amerikaanse NOW bestond circa acht procent van het ledenbestand uit mannen (Carden, 1974, p. 103-132; Freeman, 1975, p. 49-102; Ryan, 1992, p. 59, 168).

Bij de oprichting presenteerde MVM een programma dat de kernpunten bevatte van de tweede feministische golf in Nederland. Zo streefde men naar gelijke ontplooiingskansen van mannen en vrouwen; opheffing van de achterstelling van vrouwen; doorbreking van het bestaande rollenpatroon (onder meer door roldoorbrekend onderwijs), legalisering van abortus provocatus; betere kinderopvangvoorzieningen; herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen, in combinatie met arbeidstijdverkorting, en naar een rechtvaardiger belastingstelsel. De inspiratie voor dit eisenpakket vond MVM deels bij NOW, dat zowel ideologisch als programmatisch als organisatorisch een voorbeeld vormde voor MVM: werkgroepen speelden bij beide organisaties een belangrijke rol (Ribberink, 1998, p. 83; cf. Ribberink, 2001).

Van aanvang aan richtte MVM zich op beleidsbeïnvloeding van politieke en maatschappelijke organisaties. Dit deed zij met behulp van een netwerkstrategie, waarbij sleutelfiguren van MVM tevens lid waren van een andere organisatie, die politiek of maatschappelijk belangrijk werd geacht. MVM had te kampen met weerstand in de maatschappij, maar profiteerde tegelijkertijd van de progressieve beweging van de jaren zestig waarvan ze deel uitmaakte. Zo wa-

ren D'66 en de Partij van de Arbeid bereid te luisteren naar MVM. Hetzelfde geldt voor diverse overheidsorganisaties, bedrijven en media, die open stonden voor initiatieven ter bestrijding van de sekseongelijkheid (Ribberink, 1998, met name hoofdstuk 10). Vanwege de weerstand in de samenleving wilde MVM zich in haar beginperiode acceptabel presenteren en niet teveel tegen heilige huisjes schoppen. Dat er mannen in het bestuur zaten werkte geruststellend – naar binnen en naar buiten.

MVM vond echter wel dat mannen in de organisatie een dienstbare rol moesten vervullen, aangezien vrouwen de achtergestelde sekse vormden. Doorgaans heeft de groep mannen als geheel deze rol ook vervuld. Ze waren vaak actief op beleidsmatig, bestuurlijk en financieel terrein. Oud-MVM-lid Anneke van Baalen vond de mannen 'erg technocratisch' (Van Baalen, 1994). Niet erg spannend, wel nuttig. Toch kwam mannelijke dominantie ook bij MVM voor, met name verbale dominantie. Volgens enkele prominente MVM-ers waren mannen in de begintijd veel aan het woord. 'Op de eerste landelijke vergaderingen leidde dit tot zotte situaties, zoals een zaal met 100 vrouwen die luisterden wat 2 mannen over het feminisme en MVM te vertellen hadden' (Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1978, p. 47). De mannelijke dominantie valt mede te verklaren uit hun gemiddeld hogere (academische) opleiding en maatschappelijke positie. Er waren discussies in het bestuur over deze kwestie; men was zich van het gevaar bewust.

Vijf mannen

De volgende mannen heb ik geselecteerd om nader te bestuderen:

- *Constant Kool*, echtgenoot van oprichter Joke Smit; van aanvang af prominent lid en bestuurslid in 1972.

- *Huib Drion*, belangrijke inspirator van Joke Smit en zijdelings betrokken bij MVM.
- *Henk Misset*, mede-oprichter van MVM en vice-voorzitter van 1968 tot 1969.
- *Wijnand Klaver*, van aanvang af actief lid en bestuurslid van 1970 tot 1971.
- *Peter Zeven*, een van de eerste leden en actief bij het opstellen van beleidsrapporten en politieke programma's.

Al deze mannen waren belangrijk voor de ideeënvorming en/of activiteiten van MVM. Bovendien hebben zij allen sporen nagelaten in de vorm van publicaties, archiefstukken of interviews. De eerste drie komen uitgebreid aan bod, aangezien van hen de meeste gegevens beschikbaar zijn. Zij waren zowel binnen als buiten MVM prominent. Ik kon ook beschikken over gegevens over hen over de periode voorafgaand aan de oprichting van Man Vrouw Maatschappij. De twee overige mannen, Klaver en Zeven, worden korter behandeld.

Constant Kool (1929)

Joke Smit was sinds 1956 getrouwd met de statisticus Constant Kool (Kool, 1989). Deze had al vroeg een voorkeur voor zelfstandige vrouwen en was nogal gekant tegen het traditionele kostwinner-huisvrouwmodel. Hij stond al voor de gelijkwaardigheid tussen de seksen voordat hij Joke kende, aldus de biografie van Joke Smit, Marja Vuijsje. Zij kenschetst de relatie tussen Joke en Constant als een die was gebaseerd op wederzijdse waardering voor elkaars intellectuele capaciteiten en interessegebieden. Ze hadden een kameraadschapshuwelijk; vrijheid stond hoog in het vaandel en buitenechtelijke relaties waren geoorloofd. Joke heeft steeds betaald werk gehad, met volledige instemming van Constant. Dit 'geëmancipeerde' huwelijk vond mede een basis in de denkbeelden van

Simone de Beauvoir: Joke, die Frans had gestudeerd, had al vroeg *Le deuxième sexe* gelezen, naast enkele boeken van eerstegolffeministen.

Hoewel de zorg voor en organisatie van het huishouden in de eerste plaats een taak voor Joke was, heeft Constant van het begin af met name veel bijgedragen aan de opvang van hun beide kinderen. Ze waren getrouwd op huwelijkse voorwaarden, om te voorkomen dat Joke onderworpen zou worden aan de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen. Overigens werd dit onrecht juist in het jaar van hun huwelijk bij wet afgeschaft. Ondanks hun gedeelde idealen was het huwelijk niet al te best en midden jaren zestig nogal ingeslagen. De oprichting van MVM heeft hun relatie tijdelijk nieuw leven ingeblazen; ze zagen het als een project van hen beiden (Vuijsje, 2008, p. 93-98, 102, 127-136, 145, 162, 173, 176, 177, 208, 252, 292).

Dit project begon met een lezing van Joke Smit in maart 1967 voor het Nivon³ in Rotterdam over het thema 'man en vrouw', die uiteindelijk de basis zou vormen voor haar beroemde artikel over 'Het onbehagen bij de vrouw' in november van dat jaar (Smit, 1984, p. 15-42). De publiciste Hedy d'Ancona kreeg deze lezing onder ogen dankzij Kool; hij kende haar vanuit zijn werk in Amsterdam als statisticus. Door bemiddeling van D'Ancona werd het artikel in *De Gids* geplaatst. Kool heeft ook actief meegedacht met het artikel. De berekening van de dertig uren betaald werk per week voor beide seksen was van hem. In die jaren werd het thema 'arbeidsverkortening' steeds populairder, in samenhang met denkbeelden over automatisering en een vrijetijdmaatschappij. Als vrouwen dezelfde ontplooiingskansen moesten krijgen als mannen, vond Kool, dan moesten beide seksen ook op gelijke wijze aan de betaalde arbeid deelnemen. Met behulp van arbeidstijdverkortening kon een mogelijk daardoor

dreigende werkloosheid op worden gevangen (Kool, 1989).

Kool was van aanvang af bij de discussies voorafgaande aan de oprichting van MVM betrokken. Hij heeft geïntervenieerd toen een der vrouwen uit de kring rond Joke en Hedy zich uitsprak tegen het zelfbeschikingsrecht inzake abortus. Kool gaf haar in niet mis te verstane bewoordingen te kennen dat ze, als ze aan dat standpunt vasthield, niet bij de nieuwe actiegroep thuishoorde. De overige discussianten waren het met hem eens (Kool, 1989).

Smit en Kool waren van mening dat het belangrijk was om actief te zijn in een politieke partij om daar het gedachtegoed van MVM te verspreiden. Smit werd lid van de Partij van de Arbeid en Kool van D'66. In die partij is hij onder meer lid geweest van een steungroepje rond het sociaaldemocratische Tweede Kamerlid voor de PvdA en tevens MVM-sympathisant, Nel Barendregt (Ribberink, 1998, p. 99). Dit steunclubje had tot doel om voor haar parlementaire werk relevante MVM-punten met Barendregt te bespreken. Verder verleende hij hand- en spandiensten aan de activiteiten van zijn echtgenote, onder meer op statistisch gebied (Van Eijk, 1989).

In 1970/71 kreeg het radicaalfeminisme invloed binnen MVM (Ribberink, 1998, hoofdstuk 8). Toonaangevende leden van MVM, onder wie de oprichtster Joke Smit, waren ontevreden over de denkbeelden en het programma van hun eigen organisatie. Ze waren op zoek naar een ideologie met meer 'diepgang'. Het radicaalfeminisme leek hierop een antwoord te kunnen geven. Het ging uit van een tegenstelling tussen de seksen die aan de basis zou liggen van alle andere vormen van 'onderdrukking'. Deze laatste term was beduidend radicaler dan het in MVM tot dan toe gehanteerde begrip 'achterstelling'. Belangrijke instigator van het radicaalfeminisme bij MVM was bestuurslid Anneke

van Baalen. Kool stond daar argwanend tegenover en gaf in woord en geschrift uiting aan zijn opvatting. Tijdens een 'strategisch weekend' op 8 en 9 oktober 1971 te Arnhem kwam het tot een uitbarsting rond een artikel van Anneke van Baalen. In dit stuk⁴ riep zij op om zich als vrouwen terug te trekken uit de onderdrukkende mannenmaatschappij (Van Oostrum en Ruijsendaal, 1983, p. 49-54). Ook Kool heeft voor dit weekeinde een discussiestuk ingeleverd. Hij vertolkte hierin het standpunt van het 'liberal feminism' en schreef dat MVM zich diende te beperken tot de doelstelling 'gelijke ontplooiingskansen van man en vrouw'. MVM-ers konden het zich niet veroorloven buiten de maatschappij te blijven. Op knooppunten in de samenleving moesten vijftig procent vrouwen komen. MVM moest opereren als een 'continue pressiegroep' (Van Oostrum en Ruijsendaal, 1983, p. 55-57).

Kool was een van degenen die zich in 1971 verzetten tegen de plannen voor een voorzitterloos bestuur. Deze waren geïnspireerd op het anti-leiderschapsprincipe van het radicaalfeminisme. Sommigen, met name mannen, ervoeren deze initiatieven als een achteruitgang in *efficiency* en kracht van organisatie (Opzij, 1973, p. 17-19). Het voorzitterloos bestuur heeft in zuivere vorm slechts twee jaar bestaan (1971 en 1972). In 1972 werd Kool lid van het landelijk bestuur van MVM. In een interne nota voor het bestuur leverde hij kritiek op de radicaalfeministische beweging. Zijn hoofdbezwaar was dat alles geïnterpreteerd werd vanuit het perspectief van 'onderdrukking' en dat zich inzetten voor zaken als kinderopvang en parttimewerk afgedaan werd als gerommel in de marge. Verder schreef hij: 'Leiderschap is verdacht, daarom blijft alles anoniem. (In de praktijk betekent dit echter, dat de niet aanspreekbare charismatische leider op het juiste moment roept: dus we zijn het er allemaal over eens dat...

en aldus met unanimititeit besloten wordt).' (Kool, 1972)

Kool verwoordde hier in 1972 kritiek die in latere jaren vaker zou worden geuit, ook van de kant van andere (radicaal)feministen. Reeds een jaar later circuleerde in kringen van de Nederlandse (radicaalfeministische) vrouwenbeweging een artikel van Jo Freeman, waarin het ontbreken van een duidelijke structuur en een aanspreekbaar leiderschap in *consciousness raising groups* aan de kaak werd gesteld. Freeman beaamde dat de afwezigheid van autoritaire structuren zeker aan haar doel had beantwoord, in die zin dat het vrouwen die altijd gewend waren geweest aan autoritaire mannenoverheersing op hun gemak stelde. Die afwezigheid kon echter ontaarden in informele groepsvorming en onzichtbare machtsstructuren die schadelijk werkten vanwege hun gebrek aan formele aanspreekbaarheid. Bovendien hield het feministen af van de noodzakelijke politieke machtsvorming die gestructureerde organisaties vereiste (Freeman, 1973).

Constant Kool bleef tot 1980 lid van MVM. Zijn laatste belangrijke bijdrage voor de actiegroep was zijn pleidooi voor een *Instituut voor emancipatie-vraagstukken* dat moest fungeren als denktank voor het gewenste emancipatiebeleid. Dit pleidooi maakte deel uit van de brief met bijlagen aan het kabinet-Den Uyl in oktober 1973, die de basis zou vormen van het nationaal emancipatiebeleid (Ribberink, 1998, p. 241, 242; Vuijsje, 2008, p. 272; Hendriks, 1997). Rond 1974 zijn Constant en Joke uit elkaar gegaan, hoewel ze niet officieel zijn gescheiden.

Huib Drion (1917-2004)

Joke Smit had het concept van het 'Onbehagen' laten lezen aan de jurist Huib Drion. Ze kende deze hoogleraar burgerlijk recht uit Leiden vanuit haar tijd als redactielid en -secretaris van het literaire tijdschrift *Tirade*

(1961-1967). Drion onderschreef de inhoud van het artikel in *De Gids* (Drion, 1992).

Net als Constant Kool had Huib Drion, die altijd vrijgezel is gebleven, al een oog voor ongerechtvaardigde verhoudingen tussen de seksen voordat de tweede golf begon. Dit had alles te maken met zijn ouderlijk milieu, zo blijkt uit het Marathoninterview dat hij in 1992 voor de radio gaf. Weliswaar waren zijn ouders niet geëmancipeerd in de moderne zin – zijn vader zou het niet in zijn hoofd gehaald hebben ‘om zelf een kop thee te schenken’ (Drion, 1992) – maar het waren vrienden en intellectuelen. Ze waren zeer belezen. Zijn vader was autodidact, heeft zichzelf Latijn geleerd, is tijdelijk anarchist geweest, en was voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog lid van de Tweede Kamer voor de liberale Vrijheidsbond. Thuis werd veel gediscussieerd, wat stimulerend werkte voor de kritische zin van de kinderen. En heel bijzonder voor die tijd: het was een gezin waarin de kinderen mochten studeren, ondanks het feit dat de ouders het niet breed hadden.

In een terugblik uit 1978 ging Drion in op zijn ‘irritatie’ over de ‘achterstelling van vrouwen’, die al dateerde van vlak na de Tweede Wereldoorlog (Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1978, p. 23). Als hoogleraar was Drion er verbaasd en verontwaardigd over dat mannelijke studenten in de jaren zestig al vaak een baan hadden voordat ze afgestudeerd waren, maar dat meisjesstudenten na hun afstuderen geen baan konden krijgen. ‘En de redenen die dan genoemd werden om de door mij aanbevolen vrouwelijke kandidaten ter zijde te schuiven: “We hebben al een meisje gehad en dat was geen succes”, of “We zitten al met een meisje op onze afdeling.”’ (Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1978, p. 23) Vanuit die invalshoek heeft hij regelmatig met Smit gesproken over emancipatorische denkbeelden en over de oprichting van een actiegroep en hij werd een belangrijke in-

spiratiebron voor haar. Toen MVM werd opgericht, in oktober 1968, werd Drion onmiddellijk lid. Hij onderschreef de door MVM aangehangen sekseroltheorie, zij het dat hij altijd gereserveerd bleef over de opvatting dat aangeboren seksegebonden eigenschappen niet bestonden:

Maar het heeft me altijd verstandig geleken rekening te houden met de mogelijkheid dat – buiten de evidente lichamelijke verschillen – bepaalde kwaliteiten (dit woord in ruime en neutrale zin genomen) ongelijk over het mannelijke en het vrouwelijke deel van de bevolking verspreid zijn. Een dergelijke ongelijke spreiding zou niets afdoen aan de onrechtvaardigheid om aan een individuele vrouw op grond van haar sekse en los van haar individuele kwaliteiten een kans te onthouden, die men haar wel gegeven zou hebben als ze een man was geweest. (Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1978, p. 24)

Drion bleef regelmatig in overleg met Smit, hoewel hij geen actief lid van MVM werd. Smit was ingenomen met de steun van deze hoogleraar, die in 1969 lid werd van de Hoge Raad. Juist omdat feminisme niet populair was eind jaren zestig, kon de prille organisatie het fiat van toonaangevende figuren in de maatschappij goed gebruiken. Drion behoorde tot die groep. Volgens Lies van Doorne was Drion ‘erg door solidariteit bewogen’ (Van Doorne, 1989). Hij heeft de organisatie ook financieel gesteund toen deze dit goed kon gebruiken (Ribberink, 1998, p. 88). Drion maakte deel uit van de Emancipatie Commissie (EK) die in 1974 van start ging en waarvan ook Smit lid was. In 1975 pleitte hij tevergeefs voor een parlementaire enquête naar vrouwendiscriminatie.

Drion had weinig op met het radicaal-feminisme – het ‘agressieve feminisme’ zoals

hij het terugblikkend noemde. Felle feministen die zich uit de maatschappij terugtrokken, daarvan moest hij niets hebben. Hij lijkt geen poging te hebben gedaan om de motieven van deze vrouwen te doorgronden (Drion, 1992).

Hoezeer Drion een vertrouweling van Smit was, blijkt uit het feit dat hij tijdens haar stervensproces in 1981 twee maal met haar gesproken heeft; iets wat zelden gebeurde. Volgens Vuijsje noemde Smit Drion haar 'extra broer' (Vuijsje, 2008, p. 47).⁵

Henk Misset (1922)

Drie maanden na de publicatie van 'Het onbehagen bij de vrouw', februari 1968, verscheen in het weekblad *Vrij Nederland* een serie van drie artikelen onder de titel 'Leliën des velds of gewone mensen?', van de hand van Henk Misset, hoogleraar Economie aan de Universiteit van Amsterdam. De kapstok voor deze artikelen vormde het rapport van de Sociaal Economische Raad (SER) *Advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid* uit 1966, dat pleitte voor mogelijkheden voor parttimearbeid voor gehuwde vrouwen. Men was echter tegen betaalde arbeid voor gehuwde vrouwen met jonge kinderen, overeenkomstig de heersende opvatting in de Nederlandse samenleving. Misset kritiseerde dit rapport, omdat de rol van vaders buiten schot bleef en omdat er niet gepleit werd voor goede kinderopvangvoorzieningen. Hij verwees naar de situatie in Zweden, waar een sociaaldemocratische regering een veel vooruitstrevender beleid voorstond op dit gebied.

Op school moeten jongens zich evenzeer bezighouden met koekjes bakken en babyverzorging als de meisjes met timmeren en metaalbewerking. In deze denkwijze past ook de instructie aan leraren om meisjes

die belang stellen in technische, mathematische of andere exact-wetenschappelijke vakken en goede resultaten erin bereiken, aan te moedigen zich in die richting verder te ontplooiën.

Misset had zich onder meer georiënteerd op de Zweedse liberaalfeministische auteur Eva Moberg.⁶

Zomin als bij Kool en Drion kwam bij Misset het feminisme uit de lucht vallen. Hij groeide op in een tolerant, ruimdenkend gezin: zijn ouders waren aanhangers van de links-liberale Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). Al in zijn jeugd sprak het voor hem vanzelf dat mannen en vrouwen gelijkwaardig waren, alhoewel ook zijn ouders niet geëmancipeerd waren in moderne zin. Tijdens de oorlog werkte hij op een accountantskantoor – om de tewerkstelling in Duitsland te ontlopen –, waar hij veel zelfstandige vrouwen tegenkwam, hetgeen hem aantrok. Na de oorlog ging hij Economie studeren aan de Faculteit Sociale en Politieke wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Aan deze progressieve faculteit studeerden relatief veel meisjes, tot dertig of veertig procent – 'hele erudiete vrouwen' (Misset, 2011). Misset ging graag met zulke vrouwen om, maar wat hem verbaasde, was dat veel van deze meisjes tijdens hun studie gingen trouwen en vervolgens hun studie aan de wilgen hingen. Als hij hen daarop aansprak, kreeg hij ten antwoord, dat dat het 'gewone patroon' was.

In 1951 leerde Misset tijdens een vakantie in Noorwegen Else Barth kennen, lerares wiskunde en filosofie op een middelbare school. De daaropvolgende jaren (1952, 1953) kregen ze een relatie. Henk had inmiddels zijn doctoraal gehaald. Al vrij snel bleek dat beiden een exemplaar bezaten van De Beauvoir's *Le deuxième sexe*. Misset had het zijne in de oorspronkelijke taal gelezen; hij was er

zeer van onder de indruk (Misset, 2011). De invloed van Else op de verdere feministische bewustwording van Henk is niet te onderschatten, zo zegt hij (Misset, 1990).⁷ De Scandinavische context moet hierbij zeker in acht worden genomen: Noorwegen kende ook het kostwinner-huisvrouwmodel, maar was in een aantal opzichten zeker geëmancipeerder dan Nederland. Het was daar gebruikelijk dat vrouwelijke intellectuelen ook na hun huwelijk *fulltime* betaald werkten (Misset, 2011).

Misset kreeg diverse enthousiaste reacties op zijn artikelenreeks in *Vrij Nederland*, met name van vrouwen. Een van hen was Joke Smit. Zij benaderde hem al voordat ze contact opnam met Hedy d'Ancona. Misset werd regelmatig geraadpleegd over ideologie, programmapunten en organisatie: onder andere het begrip 'roldoorbraak' in het oprichtingsprogramma werd onder zijn invloed strak verwoord. Het conceptprogramma (van Vrouwen 2000) was naar zijn mening te eenzijdig 'naar vrouwen toegeschreven'. De passage in het definitieve programma waarin gepleit werd voor de aanwezigheid van mannen in verzorgende beroepen was aan zijn invloed te danken (Misset, 1990; Ribberink 1998, p. 76). De Zweedse denkbeelden over dit vraagstuk waren in Nederland onbekend.

Misset werd vicevoorzitter in het achtkop-pige eerste bestuur van MVM, waarvan naast hem achtereenvolgens nog twee andere mannen lid waren. Zelf heeft hij ook enkele bestuursleden erbij gehaald (Misset, 1990). Net als bij Drion werd het feit dat Misset hoogleraar was op prijs gesteld door de leidende vrouwen van MVM. Een jaar na de oprichting van MVM verscheen het programmatische geschrift *Rok en Rol*, waarin het concept 'roldoorbraak' door diverse auteurs werd belicht, onder wie Joke Smit, Hedy d'Ancona en Henk Misset. Misset is overigens niet lang in het bestuur gebleven. Na een jaar stapte hij

eruit vanwege drukke werkzaamheden en bleef passief lid. In 2010 heeft hij samen met zijn echtgenote een boek gepubliceerd over feministische mannen in Scandinavië en Nederland van de zestiende tot eind negentiende eeuw, dat in de inleiding van dit artikel al is gememoreerd (Misset & Barth, 2010).

De volgende twee portretten zijn korter, maar opgenomen om het beeld van mannen bij MVM te verbreden en te verdiepen. Het gaat hier om twee mannen die iets minder prominent waren dan de drie eerder behandelde. Niettemin speelden zij beiden een belangrijke rol. Klaver representeert enerzijds het beeld van een noeste werker op financieel-economisch gebied, maar anderzijds weerspiegelen zich ook bij hem de spanningen die het radicaalfeminisme bij MVM teweeg hebben gebracht. Zeven was een belangrijke man op programmatisch en financieel-economisch gebied. Via hem krijgen we zicht op het werk dat mannen in de diverse werkgroepen van MVM zoal verrichtten en op de motivatie die dergelijke mannen dreef.

Wijnand Klaver (1922)

Bedrijfseconoom Wijnand Klaver had het 'Onbehagen' gelezen en was getroffen door de inhoud, zoals hij aan Joke Smit liet weten (Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1978, p. 33, 34). Tijdens de oprichtingsfase van MVM waarschuwde hij voor een te gepro- nonceerd standpunt over abortus, om geen onnodige weerstand op te wekken. Vrouwen moesten volgens hem echter wel het zelfbeschikkingsrecht hierin krijgen (Klaver, 1968).

Wijnand en Mia Klaver behoorden tot de eerste leden en verleenden in de begintijd hand- en spandiensten. Wijnand Klaver gaf adviezen op financieel-economisch gebied. In 1970 en 1971 is hij bestuurslid geweest. Als penningmeester hield hij zich bezig met de begrotingen van MVM. Samen met een andere penningmeester heeft Klaver een schrif-

telijke cursus financieel beheer opgezet voor de regiopenningmeesters van MVM. Hij deed zijn best om het radicaalfeminisme, waarmee hij als bestuurslid in 1971 volop te maken kreeg, te begrijpen. Hij zat samen met Anneke van Baalen, die hij graag mocht, in het bestuur. Klaarblijkelijk heeft hij de *Notes from the second year: women's liberation* met dit doel gelezen.

Ik ben bezig de NOTES te lezen (eindelijk). De neiging tot radicaliteit neemt toe per gelezen bladzijde (schaamte, gewetenswroeging, verontwaardiging). In een autoritaire club zou ik zeggen: verplichte literatuur. In ons democratisch gezelschap geldt dan: warm aanbevolen, zeker voor iedereen die een functie heeft. (Klaver, 1971)

In het bestuur heeft Klaver Anneke van Baalen verdedigd tegen de kritiek van anderen. Haar omstreden paper sprak hem sterk aan, zo verklaarde hij in een bestuursvergadering van begin november 1971. Hij kreeg daardoor steeds meer moeite met zijn eigen situatie in de samenleving. Klaver was van plan uit het bestuur en in een mannengroep te gaan. Bovendien zou hij stencilwerk, te weten nederig traditioneel vrouwenwerk, gaan doen. Kennelijk vond Klaver dat hij tot dan toe nog teveel gedomineerd had. In latere jaren was hij nog slechts passief lid

Peter Zeven (1937)

De beleidsambtenaar bij de Inspectie Rijksfinanciën te Den Haag, Peter Zeven, behoorde eveneens tot de eerste leden van MVM. Hij had kennis genomen van de actiegroep uit de media. Zeven voelde zich sterk aangetrokken tot de denkbeelden van de nieuwe actiegroep. Net als Henk Misset, was hij zich tijdens zijn studietijd gaan afvragen waarom meisjesstudenten hun studie vaak niet afmaakten en soms nog voor het behalen van hun kandi-

daatsexamen gingen trouwen. Hij vond dat een misstand. Zijn eigen vrouw overreedde hij om haar studie na hun huwelijk wel af te maken.⁸ Hun beider lidmaatschap van MVM ging meer uit van Zeven dan van zijn vrouw (Zeven, 1994).

Zeven was van opleiding jurist en econoom en heeft deze achtergrond dienstbaar gemaakt aan MVM. In een bestuur heeft hij niet gezeten, maar wel was hij actief op werkgroepniveau. Onder meer was hij lid van de actieve werkgroep 'Politiek'. Op grond van de netwerkstrategie van MVM heeft hij als lid van de programmacommissie van D'66 invloed uitgeoefend op de emancipatieparagrafen van de verkiezingsprogramma's. Volgens zijn eigen zeggen was dit niet moeilijk, aangezien men in D'66 open stond voor MVM-denkebeelden en dito acties. Zaken als het ijveren voor een liberale abortuswetgeving en een betere belastingheffing voor betaald werkende gehuwde vrouwen kwamen makkelijk op het programma (*Democraat*, 1969, 1970).

Binnen MVM was Zeven de grote man achter het Belastingprogramma uit 1970 (Werkgroep Belastingen MVM, 1970). Hierin werd voor de korte termijn gepleit voor een gunstiger belastingheffing voor betaald werkende gehuwde vrouwen en voor de langere termijn voor een individualisering van het hele belastingstelsel. Met dit laatste punt was MVM haar tijd vooruit. Het rapport kreeg de nodige aandacht in de pers (*Haagse Post*, 1970; *Nieuwsbulletin MVM*, 1970).

In april 1970 werd het oprichtingsprogramma van MVM herzien. Deze herziening kwam vooral neer op aanscherping, precisering en verdere uitwerking. Ook in dit geval was Peter Zeven een belangrijke man op de achtergrond.

Toen het radicaalfeminisme binnen MVM zijn intrede deed, heeft Zeven zich langzamerhand teruggetrokken. Hij kreeg moeite

met de rommelige en volgens eigen zeggen 'manvijandige' sfeer die hiermee gepaard ging. Hij was ook een van de mensen die zich in 1971 verzetten tegen het voorzitterloos bestuur (Ribberink, 1998, p. 181, 296). Wel bleef hij passief lid.

Tot slot

Drie van de vijf besproken mannen hadden functies in de financieel-economische sfeer en hebben op dat vlak hulp geboden binnen MVM. Kool was statisticus en maakte zich dienstbaar op dit terrein, Drion was vooral een inhoudelijke inspirator op de achtergrond. Daarnaast waren ook Kool, Misset en Zeven ideologisch-programmatisch actief. Alle vijf waren ze partijpolitiek links-liberaal. Allen onderschreven de sekseroltheorie. De meeste van de hier genoemde kenmerken zijn in wisselende frequentie terug te vinden bij andere mannelijke MVM-leden. Alle vijf hebben ze hun feministische denkbeelden in praktijk gebracht. Het is opvallend dat bij de mannen van wie deze gegevens bekend zijn – Kool, Drion, Misset en Zeven – het feminisme al in embryonale vorm aanwezig was, voordat ze er actief kennis mee maakten. Meestal was dit ze al van huis uit meegegeven. Een latere partner of vriend(in) kon dit versterken, maar dit was niet essentieel voor hun feministische bewustzijn. Eerder lijkt de relatie omgekeerd: ze kozen vrouwen die hun mening ten aanzien van de gewenste omgang der seksen deelden.

De mannen waren echter niet alleen welkom binnen MVM vanwege hun inhoudelijke kennis en hun bereidheid te werken voor het goede doel; ze werden ook graag ingezet vanwege hun hoge status. Het feit dat Drion en Misset hoogleraar waren – toen een nog zeer hooggewaardeerd ambt – en dat Klaver, Kool en Zeven maatschappelijk gewaardeerde professionals waren, maakte dat ze de nieuwe

organisatie aanzien en legitimiteit konden verschaffen. De mannen hadden ook een rol in het slaan van bruggen tussen MVM en politieke partijen. Uit de gegevens over vrouwelijke MVM-leden bleek dat de mannen ook bewust strategisch werden ingezet. Dat laat uiteraard onverlet dat er ook sterke vriendschappelijke banden waren tussen MVM-leden van ongelijke sekse, die meestal zelfs de radicaalfeministische fase overleefden.

De hierboven genoemde term 'hulp geboden' is bewust gekozen, omdat de mannen hun rol binnen en ten behoeve van MVM ook zo zagen. Zij vonden dat ze dienstbaar moesten zijn en zichzelf niet op de voorgrond moesten dringen. Die plaats was voorbehouden aan de vrouwen, die tot dan toe in hun opinie ten onrechte waren achtergesteld. Toch is een kanttekening op haar plaats. Zeker Kool en Misset, maar ook Zeven, lijken in de praktijk een groter stempel op de gang van zaken te hebben gedrukt dan volgens hun eigen uitgangspunten wenselijk was. Ze hadden alle drie een sterke inbreng in de inhoudelijke en programmatische discussies. Het is heel wel mogelijk dat de irritatie over mannelijke dominantie bij sommige MVM-vrouwen waar eerder sprake van was zich tot deze prominente mannen heeft uitgestrekt. Klaver vond later, toen hij onder invloed raakte van het radicaalfeminisme, ook zelf dat hij teveel domineerde.

De vijf mannen waren feministisch volgens de toenmalige gangbare theorie van de noodzaak van roldoorbreking, die ze onderschreven en in praktijk probeerden te brengen. Het is duidelijk dat de gedachte, dat mannen en vrouwen beiden slachtoffers zijn van maatschappelijke misstanden en een door hun omgeving opgelegd rollenpatroon, het beste aansloot bij de wens samen te werken. Dat werd moeilijker toen het radicaalfeminisme overwaaide naar de Nederlandse feministische groeperingen. Daardoor wer-

den mannen als groep verdacht van ‘onderdrukking’. Misset heeft zich niet over het radicaalfeminisme uitgelaten. Drion, Kool en Zeven stonden er negatief tegenover en leken zich niet te willen verdiepen in de vraag in hoeverre het radicaalfeminisme zinnige kritiek op de samenleving had. Alleen Klaver duidde het positief. De invloed van deze stroming maakte gaande de jaren zeventig de rol van mannen in het feminisme meer omstreden dan hij in de beginfase was geweest. De prominente rol die deze vijf mannen hebben vervuld, op hun dienstbare, maar soms ook dominante wijze, zou in later jaren niet meer mogelijk zijn geweest, zoals ze ook zelf in de gaten hadden. Niet voor niets waren allen in later jaren nog slechts passief lid.

Noten

- 1 Het Anglo-Amerikaanse ‘liberal’ en het Nederlandse ‘liberaal’ hebben in de politieke praktijk verschillende betekenissen; toch gebruik ik hier de term liberaalfeminisme als aanduiding voor de stroming die vooruitgang situeert in een mentaliteitsverandering onder vrouwen zelf en in een gematigde politieke praktijk gericht op (soms radicale) hervormingen. Vanuit Vrouwenstudies is kritiek geoefend op de sekseroltheorie, die te zeer het machtsaspect tussen de seksen zou verwaarlozen en te weinig oog zou hebben voor de diepergaande emotionele processen die zich afspeelden bij het uitgroeien tot man, respectievelijk tot vrouw (Brouns, 1990, p. 29, 30). Maar de sekseroltheorie was niettemin een belangrijke aanjager voor bewustwording (Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, 1978, p. 18). Nog steeds actuele zaken, zoals de ongelijke arbeidsverdeling van mannen en vrouwen binnen- en buitenshuis, zijn op grond van de sekseroltheorie toen al aangekaart.
- 2 Ook over deze naam was niet iedereen tevreden: het feit dat mannen nu weer voorop stonden was sommigen een doorn in het oog.
- 3 Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk.
- 4 Hierin stond onder meer de volgende passage: ‘Een aantal feministen heeft (...) voorgesteld de mannen maar te vermoorden of met hun speelgoed in het Krugerpark op te sluiten (...) Voor de voortplanting kunnen spermabanken dienen, tot de techniek het mogelijk maakt baby’s te kweken zonder gebruik te maken van het mannelijk zaad. Afgezien van de uitvoerbaarheid van dit plan, geloof ik dat de meesten van ons hier bezwaren tegen zouden hebben.’
- 5 In 1991 bracht Huib Drion een maatschappelijk debat op gang met zijn pleidooi voor een middel – bekend geworden als ‘de pil van Drion’ – waarmee oudere mensen op een humane manier hun leven kunnen beëindigen als zij dat wensen.
- 6 Overigens moet de situatie in het toenmalige (en huidige) Zweden niet worden overschat. Op politiek gebied hebben vrouwen behoorlijke vooruitgang geboekt, op sociaaleconomisch gebied echter zijn ze nog altijd aanzienlijk achtergesteld (Elgán, 2003, p. 474, 475).
- 7 Else Barth werd in de late jaren zeventig hoogleraar Filosofie in Groningen.
- 8 ‘An unmarried woman was an embarrassment’, zoals Ruth Rosen het treffend formuleert (Rosen, 2001, p. 13).

Literatuur en bronnen

- Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (1978). *Tien over tijd 1968-1978*, z.pl. (Den Haag): MVM.
- Bock, G. (2002). *Women in European history*. Oxford: Blackwell.
- Bosch, M., Braun, M. & Oldersma, J. (2012). Inleiding *Tijdschrift voor Genderstudies*, (15) 1, 2-4.
- Brouns, M. (1990). *The development of women’s studies. A report from the Netherlands*. Den Haag: STEO.
- Carden, M.L. (1974). *The new feminist movement*. New York: Russell.
- Carlier, J. (2012). Mannen, mannelijkheid en vrouwenrechten in de Belgische *belle époque*. Gender en klasse in het feminisme van de jurist en publicist Louis Frank (1864-1917). *Tijdschrift voor Genderstudies*, (15) 1, 5-19.

- Costera Meijer, I. (1996). *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*. Amsterdam: Spinhuis.
- Democraat, uitgave van de politieke partij Democraten '66. 1969-1970.
- Drion, H. (1992, 5 juli). Marathoninterview, VPRO-radio.
- Elgán, E. (2003). The political success of Scandinavian women. In Chr. Fauré [Ed.], *Political and historical encyclopedia of women*. London: Routledge.
- Freeman, J. (1973, oktober). Tyrannie van de structuurloosheid. *Vrouwenkrant*, 6 -12.
- Freeman, J. (1975). *The politics of women's liberation*. New York: McKay.
- Haagse Post* (1970, 20 oktober).
- Hendriks, J. (1997). *Joke Smit: 'Hoe vertaal je feminisme in beleid?'*. Amsterdam: Vrije Universiteit, doctoraalscriptie.
- Kaplan, G. (1992). *Contemporary Western European feminism*. London: Allen & Unwin.
- Klaver, W. (ongedateerd [voorjaar 1968]). Reactie. MVM-archief. Instituut Aletta Amsterdam, doos 1.
- Klaver, W. (1971, 25 mei). Intern Nieuws. MVM-archief, doos 7.
- Kool, C. (ongedateerd [juli 1972]). Intern Nieuws. MVM-archief, doos 9.
- Kool, C. (1989, 13 maart). Mijn interview.
- Kool-Smit, J.E., Misset, H.A.J.F. & Engelsman, E.E. (1969). *Rok en rol. Vrouw (en man) in een veranderende samenleving*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Misset, H.A.J.F. (1968, 17 en 24 februari, 2 maart). 'Leliën des velds' of gewone mensen. *Vrij Nederland*.
- Misset, H.A.J.F. (1990, 7 maart). Mijn interview.
- Misset, H.A.J.F. (2011, 30 oktober). Mijn interview.
- Misset, H. & Barth, E. (2010). *Feministische mannen. Nederland in de schaduw van Scandinavië*. Delft: Eburon.
- Nieuwsbulletin MVM* (1970, december; 1971, oktober).
- Offen, K. (2000). *European feminisms 1700-1950. A political history*. Stanford: Stanford University Press.
- Opzij. Radikaal feministisch maandblad* (1973, november) (2), 17-19.
- Ribberink, A. (1998). *'Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters.' Een geschiedenis van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973*. Hilversum: Verloren.
- Ribberink, A. (2001). De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf. *Nieuwste Tijd. Kwartaalschrift voor eigentijdse geschiedenis*, 1 (2) 21-38.
- Rosen, R. (2001). *The world split open. How the modern women's movement changed America*. Harmondsworth: Penguin.
- Ryan, B. (1992). *Feminism and the women's movement*. New York: Routledge.
- Smit, J. (1984). *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara.
- Tijhoff, E. (2011). Who cares? Interview with Eileen Boris. *Historica*, 34 (2), 27-29.
- Van Baalen, A. (1994, 5 september). Mijn interview.
- Van Doorne, L. (1989, 14 maart). Mijn interview.
- Van Eijk, I. (1989, 13 maart). Mijn interview.
- Van Oostrum, P., & Ruijsendaal, E. (1983). *Tussen konfrontatie en samenwerking. Vijftien jaar penntrekken door de actiegroep Man Vrouw Maatschappij*. Zeist: MVM.
- Vuijsje, M. (2008). *Joke Smit. Biografie van een feministe*. Amsterdam: Atlas.
- Werkgroep Belastingen MVM (1970). *Rapport betreffende de verbetering van de fiscale positie van de werkende gehuwde vrouw*, MVM-archief, doos 5.
- Wouters, R. (2008). *Fuck! Ik ben een feminist*. Amsterdam: Augustus.
- Zeven, P. (1994, 11 januari). Mijn interview.
- Zoonen, L. van (1991). *'Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?' De vrouwenbeweging en de media*. Amsterdam: Sua.